

УДК 821.161.2 -1.09:7.036.45

Олександра ЧЕПЕЛИК
Ізмаїльський державний
гуманітарний університет

НАЦІОНАЛЬНЕ ПІДСВІДОМЕ В ДРАМАТИЧНІЙ ПОЕМІ «НАД ДНІПРОМ» О. ОЛЕСЯ ТА ПОЛЬСЬКИЙ КОНТЕКСТ

У статті виявлено спорідненість художнього світогляду О. Олеся з естетикою польського символізму. На теоретичному рівні означено іманентні константи поняття «національне підсвідоме» з проекцією їх функціонування в поемі «Над Дніпром» українського драматурга.

Ключові слова: символізм, рефлексія, візія, національне підсвідоме, архетип.

The affinity between the art of A. Oles' outlook and the aesthetics of the Polish symbolism is revealed in the article. The research deals with the immanent constants of the idea of the «national subconsciousness» on the theoretical level with the projection of their functioning in the poem «Over the Dnepr» of the Ukrainian playwright.

Key words: symbolism, reflexion, vision, national subconsciousness, archetype.

W artykule wykazano pokrewność światopoglądu artystycznego O. Olesia i estetyki symbolizmu polskiego. Na poziomie teoretycznym zdefiniowano cechy konstytutywne pojęcia «podświadomość narodowa» z projekcją ich funkcjonowania w poemacie «Nad Dnieprem» dramaturga ukraińskiego.

Słowa kluczowe: symbolizm, refleksja, wizja, podświadomość narodowa, archetyp.

На тлі тотальної європеїзації національно-культурної традиції відбувалася переоцінка і критика попереднього народницько-реалістичного досвіду в контексті історично зумовленої національно-культурної рефлексії. Занурення митців у символічний світ сприяло активізації інтенцій підсвідомості й появі національно-насичених образів-артефактів з глибин прапам'яті в художньому дискурсі. Маніфест символістів, опублікований Ж. Мореасом у журналі «Le Figaro» 18 вересня 1886 року, засвідчив оформлення символізму в літературний напрямок, здатний передати «без спотворень творчий дух сучасного мистецтва» [6, 429]. Одним з перших, хто популяризував появу символістської течії в Україні, був критик та поет В. Щурат. У статті «Французький декадентизм у польській і великоруській літературі» (1896) він визнав той факт, що поезія передових французьких поетів, у першу чергу Ш. Бодлера та П. Верлена, відзначається неабиякою магічною дією слова на свідомість читача, уява якого поринає в світ ірреальної дійсності, віддаленої в часі й просторі. При цьому він зауважував, що «символізм зовсім не спрваджує неточності або неясності думок», навпаки, «вміло ужитий символ скріпляє лиш ясність думки» [9, 180]. Естетика раннього французького символізму відіграла визначну роль у становленні парадигми художнього мислення представників літературного угруповання «Młoda Polska» (З. Пшесмицький, С. Пшибишевський, С. Виспан-

ський, Я. Каспрович та ін.). У їх філософсько-художніх поглядах акцентована ідея поглибленого психологізму, іманентної творчої інтуїції, символічності мислення, міфоцентричності та відродження національної свідомості.

Осередком розвитку модерних процесів стала Галичина, яка виявилася «вільніша й більш інтегрована в життя Західної Європи, на відміну від Наддніпрянської України» [3, 65]. Поширенню ідей символізму на українському ґрунті сприяли лекції польського літературного критика Зенона Міріама-Пшесмицького у Львові про бельгійських символістів (1894). Представники літературного угруповання «Молода Муза» (П. Карманський, Б. Лепкий, О. Луцький, В. Пачовський) із захопленням знайомилися з естетичною програмою «Młoda Polska», пов'язаною з оновленням літератури та її подальшим розвитком в європейському контексті. Безперечно, це зумовило активну рецепцію польської символістської поезії та драматургії, творчо перекладену у свідомості українських митців.

Ця культурна атмосфера позитивно впливала на представника українського символізму О. Олеся, який «не міг бути цілком байдужим до шукань нової форми і стояти осторонь літературних течій» [8, 109]. Творчість митця розвивалася не тільки в контексті французького, а й польського модернізму, про що свідчать його переклади поетичних творів К. Тетмайера, спрямування котрих відбивало ідейно-естетичні та стилістичні пошуки тогочасної доби. Лірика

знакової постаті польської модерни культивування в собі пошук нових форм художнього вираження, відображення душевної гармонії цілісності людини в межах її мікрокосму, «аналіз станів меланхолії, апокаліптичних настроїв, топиків мандрів-блукань, апофеозацію любовних страждань» [5, 347].

Спадщина польських драматургів (С. Пшибишевського, С. Виспянського та ін.), що органічно поєднувала прикметні чинники символізму й романтичної традиції, була споріднена з дискурсивною художньою практикою О. Олеся. Об'єднувальною ланкою оригінального творчого світу українського та польських драматургів стає відтворення виразного національного колориту та пошук шляхів збереження духовних цінностей суспільства, вивчення якого дозволило розкрити особливості світовідчужання їх ліричних героїв.

Нашу увагу сфокусовано на драматичній поемі «Над Дніпром» О. Олеся, що потребує ретельнішого розгляду в річищі українських національних традицій з метою з'ясування особливостей творення в ній «національного підсвідомого» та визначення способу функціонування художніх елементів архетипу козацтва, який постав невід'ємною складовою психіки українського етносу.

На жаль, відсутність теоретичних розробок О. Олеся, присвячених проблемам дослідження концептів національного підсвідомого, дозволяє студіювати їх лише на основі його художнього доробку. В цьому зв'язку вважаємо за необхідне подати історіографічний аналіз спеціальних досліджень, присвячених питанню національної свідомості із виведенням специфічних ознак національного підсвідомого.

Формування менталітету українського народу становилося під впливом духовного надбання видатних мислителів і просвітників XVIII–XIX століть, зокрема М. Грушевського, М. Драгоманова, М. Костомарова, О. Потебні, Г. Сковороди, Т. Шевченка, яких поєднувало не тільки прагнення збереження національно-традиційних надбань, а й засвоєння художніх цінностей сусідніх слов'янських (польської, чеської та ін.) та європейських культур.

Вагомим внеском у розвиток фундаментальних досліджень, присвячених проблемам національної свідомості в українській літературно-критичній думці, став програмний маніфест «Із секретів поетичної творчості» (1898) І. Франка, в якому він одним із перших звернувся до проблеми дворівневої структури свідомості.

Структуроване виокремлення рівнів свідомого та несвідомого «Я» людської психіки зумовило студіювання літературознавцем у його теоретичному дослідженні особливостей психології сонних особистісних і національних візій.

Значну увагу вивченню питання системотворчих ознак українського менталітету, національної свідомості та ідентичності як складових поняття «національне підсвідоме» приділяли видатні мислителі на межі XIX–XX століть (В. Антонович, М. Куліш, М. Максимович, Є. Маланюк, І. Огієнко, М. Хвильовий, В. Шевчук), розглядаючи проблеми творчості в контексті етнопсихології. На їх думку, кожний народ стає носієм етнічної суспільної свідомості та специфічного «духу», що має самотню історію і культуру.

На початку XX ст. глибоким інтересом до осмислення національної ідентичності в українській літературі позначені студії представників «Української хати», зокрема М. Євшана, М. Сріблянського та ін. Для теоретиків літературного журналу, на шпальтах якого друкувалися оригінальні художні твори митців (Х. Алчевська, М. Вороний, П. Карманський, О. Кобилянська, М. Філянський, Гр. Чупринка та ін.), за висловом сучасної дослідниці С. Павличко, націоналізм «означав розбудову нації з метою її майбутньої автономізації, а також розбудову того, що тепер називається ідентичністю, національною свідомістю одиниць, які склали загал, українську громаду» [4, 136].

Д. Чижевський у ґрунтовному дослідженні «Нариси з історії філософії на Україні» (1983) дійшов висновку про залежність ступеня рівня національної свідомості від ступеня політичної залежності, що накладала своєрідний відбиток на «психіку народню». На його погляд, цілком обґрунтованим виявилось вивчення історії розвитку української філософії, визначальним чинником якого постав «народний світогляд», що представляв собою «сполучення певних надісторичних та історичних елементів», які еволюціонували протягом віків [7, 16].

Слід відзначити, що за радянської доби недостатньо висвітлювалися питання, присвячені проблемам осмислення національної свідомості як головного чинника збереження етнічності нації на певних етапах етноісторичного розвитку. У пострадянському періоді питанню про сутність національної ідентичності були присвячені праці «Національна ідентичність» (1994) англійського вченого Е. Сміта, «Теорії нації та націоналізму» (1999) українського історика Г. Касьянова, «В обіймах імпе-

рії: Російська і українська літератури новітньої доби» (2004) М. Шкандрія, «Українська етнологія» (2004) Б. Савчука.

Виходячи з концептуальних суджень видатних мислителів і просвітників XVIII–XIX ст. (М. Костомарова, Г. Сковороди, І. Франка, Т. Шевченка), істориків (Г. Касьянов, В. Липинський), психологів (Я. Ярема), культурологів (Д. Чижевський), етнопсихологів (О. Кульчицький, Б. Савчук, М. Шкандрій, В. Янів) та зарубіжних філософів (Е. Сміт) сучасної доби, стає зрозумілим значення терміна «національний», яке трактувалося ними як усвідомлення власної приналежності до певної спільноти, розташованої на історично сформованій спільній території, головним об'єднуючим ланцюгом якої постала спільна історична пам'ять у сфері культурної спадщини, способах мислення та світосприйняття. Отже, беззаперечним виявився той факт, що основу для формування національної ідентичності склало національне підсвідоме, закодоване в психіці людини, здатної під час спогадів, сновидінь, гіпнотичних станів, марень та забуття відтворити ірраціональну дійсність під впливом підсвідомих імпульсів з метою пізнання національного культурного світу того чи того етносу.

Занурення О. Олеся в історичну пам'ять свого народу репрезентує його драматична поема «Над Дніпром», яка розглядається нами в ірраціональній площині буття героя, що уможлиблює встановлення відповідного зв'язку між національною підсвідомістю та героїчним минулим нації, відображеним драматургом на рівні психічної організації. Історія козацьких часів, як ми бачимо, закарбована в глибині «нижньої свідомості» головного героя поеми – Андрія, що активізує із «еруптивною» силою його спроможність на рівні сну спрогнозувати бажаний вектор майбутнього гіпотетичного розвитку суспільства. Ступінь його заглибленості у прапам'ять про ті далекі часи увиразнює в сфері підсвідомості воскресіння козаків, як пробудників метафізичної енергії, що постали символом захисту та одвічної боротьби за незалежність, існують поза часовим виміром і прокладають місток у світ, відмінний від зовнішнього, в якому Україна зображена в ірраціональній площині державного протистояння, зумовленого розчаруваннями в існуючій дійсності.

Образ козацтва став своєрідним народним культом, що вселяв пересічним мешканцям натхнення та духовну незламність на шляху до

національного визволення. У зв'язку з цим виникає запитання: «Чому у головного героя «Над Дніпром» у сновидійному стані поступово в розгорнутих у підсвідомості драматичних подіях «еруптивно» ввижаються козацькі часи, ніби він стає співучасником подій?» На нашу думку, це відбувається тому, що виникнення архетипних та водночас реальних образів-козаків, ототожнених з доблесними лицарями, зумовлене внутрішніми потребами героя звернутися по їх допомогу в реальному житті.

Відображаючи історію часів козацької доби, О. Олень намагався відтворити тим самим духовну релігійну і культурну традицію, що панувала в Україні. На той час Запорізька Січ становила праобраз Української держави, яка сповідувала ідеї демократії та волелюбності. Віра в непереможність українських козаків не тільки додавала їм моральних і фізичних сил, а й сприяла зміцненню бойового, волелюбного духу. Воскресіння героїв в особах козаків, одягнених у «блакитні та зелені убрання», і козацького воеводи Дніпра «з чуприною» та «довгими вусами» дало змогу О. Олеся створити візійну картину пробудження і вставання мертвих з водного простору, ототожненого з архетипом могили. У зв'язку з цим мотив шляху лицарів із потойбіччя трактується митцем як символ звільнення людей від страждань за допомогою рятівної віри в їх непереможність.

Архетип могили фігурує в поемі як символ замкнутості людини в тісному задушливому світі неволі й тюрми, який увійшов у національну підсвідомість, модифікуючись в образ смерті. В інтерпретації драматурга, вихід з могили славетних лицарів-козаків випромінює сакральне світло, здатне визволити душу народу, забезпечити від втрати національної та духовної єдності і, водночас, відновити на підсвідомому рівні з «еруптивною» силою глибинне почуття історизму, закоріненого в людській психіці. Безсумнівно, саме образотворчі символи української ментальності є домінуючими в художньому просторі О. Олеся. В драматичній поемі «Над Дніпром», козацтво, що є символом минулого, створює відповідну атмосферу героїчності та подвигу, що протягом сновидійного стану у сфері «нижньої підсвідомості» головного героя уможлиблює існування української ідеальної спільноти як проекції майбутнього. Зображення історичних осіб у поемі є яскравим прикладом того, що О. Олень на тлі українського культурного процесу репрезентував свою

«запорозьку затятість» та екстраполював свій талант на ментальність української нації.

Український драматург в образах козаків і воеводи Дніпра змалював ті духовні якості характеру (висока людяність, глибоке співпереживання), що були притаманні всьому козацькому роду в боротьбі за загальнонародну справу, за самостійність України. Для усвідомлення себе як особистості та самобутності своєї нації головному герою, який став у драматичній поемі О. Олесь уособленням українського суспільства, необхідно було співвіднести себе з козацьким родом як національним символом і відчути спорідненість з ним як із символічним цілим. У сновидінні козаки в жупанах представлені з їх необхідними атрибутами, що уособлюють силу (шаблі, мечі, гармати) і є втіленням ідеї самоцінності, самоусвідомлення і патріотичного обов'язку перед народом. Тому необхідно підкреслити, що однією з важливих функцій козацтва в Андрієвому сні була функція захисна, яка переросла в образ деміурга, здатного встановити лад всупереч пануючому хаосу. В інтерпретації митця козацтво виступило в ролі духовного провідника в настанові свого народу на шлях до національно-духовного відродження країни.

Особливу войовничу атмосферу минулого О. Олесь передає за допомогою мілітаризованої лексики («кайдани», «списи», «шаблі», «ланцюги»), що передбачає відтворення думок і почуттів, якими було пройняте козацтво в боротьбі проти «ворогів-катів». За допомогою окличної лексики («вставайте», «виймайте», «синійте», «співайте», «рвіть», «ріжте») старий козак Дніпро намагається розбудити войовничий лицарський дух. Помітним виявляється той факт, що драматург ніби вводить у драматичну поему «Над Дніпром» своєрідний модус смерті в ірраціональну площину «нижньої свідомості» героя, яка передбачає на рівні самотрансцендентування його ілюзорну втечу від буденної української реальності.

Природа у О. Олесь постає одухотвореною субстанцією, і тому цілком зрозумілим стає те, що вона віддзеркалює складний світ України, поглинений жалобою матерів за своїми «синочками-козаченьками» та персоніфікованими жіночими постатями-русалками – етнічним символом української демонології. Їх драматичне світовідчуття сприяє концептуальному осмисленню універсального символу дівчина – мати – земля, що набуває узагальнено-символічного значення, в якому архетип землі представлений у підзем-

ній проекції, ототожненій з могилою. В цьому випадку земля віддзеркалюється у метонімічній іпостасі – поля, усяяного «тілами козацькими», серед яких «блукають» дівчата та божевільні матері, сповнені передчуттям невідворотної загибелі своїх коханих і «синочків-порадничків». Просторовий континуум поля увиразнює мотив колективності оборони держави, постаючи центральним місцем поховання козаків. У зв'язку з цим Олесеві образи жінок «у чорних убраннях», русалок-ворожок та звичайних русалок розкриваються за допомогою словотворів з відтінком тотальної негативізації («мертвий зір», «від сліз сохнуть-висихати», «білеє тіло», «серденько зомліло», «одкинула голова»), що допомагають відчути нерозривний зв'язок не тільки з архетипом смерті, а й глибше пізнати українське людське ество, досягнути його підсвідоме в залежності від рокових обставин, за яким простежується темне начало. В інтерпретації О. Олесь українська ідентичність ототожнюється зі сферою Танатосу, яка, в свою чергу, асоціюється з хаосом, породженим насамперед реальною дійсністю. Потрапляючи у вирій ілюзорного світу, завдяки грі уяви, що з вибуховою силою поглинає сферу нижньої підсвідомості, головний герой драматичної поеми «Над Дніпром» намагається втекти від сірої буденщини, згадуючи при цьому козацькі походи славетних лицарів.

Оскільки історичні рефлексії в уяві Андрія спричинили одночасно його своєрідну втечу від дійсності, тоді зрозумілим стає факт появи образу величного «сивого» діда Дніпра («з розплющеними очима», «зі зморщеним чолом»), який активізує в Андрійкових візіях-снах появу злагодженого і гармонійного світу, символізуючи при цьому досягнення в його підсвідомості бажаної особистісної свободи та можливості на повернення втраченого щастя.

В уяві героя історичний розвиток української держави, що увібрала в собі ідею колективної жертвності, відбиває всепоглинаючий біль та скорботу, сприяючи формуванню О. Олесем духовно-культурного континуума в драматичній поемі «Над Дніпром», породженого людським світом і світом демонічних істот.

Використані українським драматургом народні пісні стають синтезуючим началом на шляху національної консолідації. З давніх часів український народ відзначався своєю співучістю і музикальними здібностями при грі на кобзі. Це й підтверджується з пісні старого кобзаря, що ототожнювався з солов'єм, який при зустрічі з воеводою Дніпром намагався розвіяти

печальну думу козацтву, вдихаючи при цьому в них почуття наснаги та віри.

У свою чергу, виконання козаком Дніпром пісні-заклику «До бою, до бою» стало своєрідною магічною формою впливу на підсвідомість козаків, що виступали гарантом захисту своєї Батьківщини. Урочистість, емоційність та індивідуальна неповторність поетичного таланту воеводи поглиблює його переживання і стурбованість за драматичне становище України.

Під час сновидійного стану головного героя його уявлюване «Я», що існувало як ірраціональна іпостась, постало невід'ємною складовою національної самоідентичності. У зв'язку з цим у драматичній поемі «Над Дніпром» засобом вираження національного підсвідомого притаманні риси хтонічного характеру, що, в інтерпретації О. Олеся, уможлиблює його трансформацію в непереможну, життєдайну силу, здатну подолати у стані боротьби супротивників-ворогів, відмежованих від національно-культурної традиції.

При розгляді драматичної поемі «Над Дніпром» беззаперечним виявляється той факт, що О. Олесю, знаходячись під впливом української культурно-мистецької ідеології, звернувся до проблеми ментальності народу в єдності її з історичною долею нації. У цьому випадку стан антифактивності головного героя став проекцією віддзеркалення особистих Олесевих візій, змодельованих з «еруптивною» силою сферою «нижньої підсвідомості», яка дала змогу українському митцеві повернутися в минуле за добу козацтва тоді, коли ілюзія оберненого часу в його свідомості сприймалася як реальність та породжувала, вживаючи термінологію К. Юнга, архетипні переживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маланюк Є. Повернення: Поезії. Літературознавство. Публіцистика. Щоденники. Листи / Євген Маланюк. – Львів: «Світ», 2005. – 495, [1] с. – (Ad fontes – До джерел).
2. Олесю О. Твори: в 2 т. / Олександр Олесю; [упоряд., авт. приміт. Р. П. Радишевський]. – К.: «Дніпро», 1990. – Т.2: Драматичні твори. Проза. Переклади. – 1990. – 682, [6] с.
3. Олійник О. Феномен символізму в системі українського модерну / Оксана Олійник // «Слово і час». – 1998. – № 6. – С. 63–68.
4. Павличко С. Теорія літератури / Соломія Павличко; [передм. М. Зубрицької]. – К.: «Основви», 2002. – 679 с.
5. Поліщук Я. Казімеж Пшерва-Тетмаєр: відлуння в українській літературі / Я. Поліщук // «Варшавські українознавчі записки». – 2002. – Вип. 13–14. – С. 347–348.

У драматичній поемі «Над Дніпром» уявлювана картина воскресіння славетних лицарів-козаків стала виявом підсвідомих варіацій самого О. Олеся, яка, з одного боку, передбачала «націотворче напруження цілого народу, цілої Батьківщини», а з іншого – «тотальну мобілізацію всіх її духовних, матеріальних, моральних, соціальних, культурних і політичних ресурсів» [1, 101]. У зв'язку з цим, сон головного героя водночас розкрив не тільки душевний стан українського драматурга, який важко переживав духовну деградацію суспільства, а й постав індивідуальним досвідом архетипних форм колективного підсвідомого.

Звернення О. Олеся до коріння, пов'язаного з козацькою добою, засвідчило його прагнення подолати зніщений суспільством національний безвір'я, що гранично вплинуло на нього, посиливши відчуття тривоги й туги і спровокувавши, в свою чергу, підняття з глибин його підсвідомості архетипний образ козацтва, який визначив собою невід'ємну складову колективного підсвідомого.

На тлі культурно-історичної доби висвітлений О. Олесем у поемі образ козацтва втілює архетип національного підсвідомого, який існував в уяві митця як архайчне переживання, що стало виразом усвідомлених ним національно-культурних традицій минувшини. Фантазія, яка передбачала синтезування «несумісних вимог об'єктів та суб'єктів, екстраверсії та інтроверсії» [10, 77] і виступила психологічним асоціативом, що співвідносилася з власним драматичним світовідчуттям, стала яскравим вираженням його національних підсвідомих інтенцій.

6. Символисты о символизме // Пoesия французского символизма. Лотреамон. Песни Мальдорора / [под ред. Г. К. Косикова] – М.: МГУ, 1993. – С. 423–459.
7. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Дмитро Чижевський. – [2-ге вид.]. – Мюнхен: Український вільний університет, 1983. – 175, [1] с.
8. Шумило М. М. Злотна нитка співця / Микита Михейович Шумило // Силуети: Ст., спогади, щоденник. записи / [упоряд. Н.М.Шумило]. – К.: «Рад. письменник», 1990. – С. 91–116.
9. Щурат В. Французький декандентизм в польській і великоруській літературі / В. Щурат // «Зоря». – 1896. – Ч. 9. – С. 179–180.
10. Юнг К. Г. Психологические типы / Карл Густав Юнг. – Минск: «Попурри», 1998. – 656 с.